

Inhoud

1	De omgekeerde wereld	9
2	Het duiveltje dat echt bestaat	23
3	De beste zijn	45
4	Nooit genoeg	63
5	Maar nu nog niet...	81
6	Groen zien	99
7	Consumeren maar...	115
8	Witheet	133
9	Geen daden maar woorden (en duimpjes)	151
10	Het goede doen	167
	Dankwoord	191
	Noten	193
	Geraadpleegde literatuur	215

De omgekeerde wereld

‘Als ik in jouw schaduw sta, sta jij in mijn licht.’

Vrij naar Ineke Ligthart en Wesley Tax¹

Het was zomaar een dinsdagavond. Met mijn vrouw en mijn dochter keek ik naar het Jeugdjournaal. Er zat een item in over de vervuilde lucht die kinderen inademen in grote steden en langs snelwegen. Volgens longartsen zou één op de vijf kinderen met astma in Nederland dit hebben gekregen door luchtvervuiling. ‘Scholen die naast een snelweg staan, moeten verplaatst worden,’ was de stelling die het Jeugdjournaal aan zijn kijkers voorlegde.

‘Dat is de omgekeerde wereld,’ zei ik tegen de tv. Of tegen vrouw en dochter, dat kan het ook zijn geweest. ‘Niet de scholen maar de snelwegen moeten worden verplaatst. Of verdwijnen.’ *De omgekeerde wereld*. Het idee dat wat je om je heen ziet andersom is dan het behoort te zijn. Hebben meer mensen dit gevoel of ben ik hopeloos naïef? Misschien is het mijn even idealistische als filosofische aard. Mijn hele leven al denk en droom ik over de wereld die ik wil; en merk ik dan hoe deze botst met de wereld zoals ze is. Plato had dezelfde eigenschap, in nog heviger mate. Hij beweerde zelfs dat de wereld die we waarnemen niet de werkelijke wereld is. En dat er een evenzeer wezenlijker als rechtvaardiger wereld bestaat die slechts wordt waargeno-

men door enkelingen – de meest wijze filosofen. Mensen zoals hijzelf.

Plato beschreef deze visie in een beroemd geworden verhaal over de *grot*. Of ‘die gevangenis van onwetendheid’, zoals hij de plek ook aanduidt waar een groep mensen opgesloten leeft. Ze zijn zodanig geketend dat ze niet opzij naar elkaar kunnen kijken en al evenmin naar achteren waar een vuur brandt. Het enige wat ze zien, zijn schaduwen die het vuur werpt op de muur tegenover hen: ‘waanideeën’, noemt Plato die. Wat nu, zegt hij, als een van deze mensen wordt bevrijd en niet alleen het vuur kan zien dat de schaduwen veroorzaakt, maar vervolgens ook het pad omhoog in slaat dat hem uit de grot leidt? Deze man – volgens Plato is het een man, wellicht stond zijn leermeester Socrates hiervoor model – zal de ultieme bron van licht ervaren: de zon. In eerste instantie is hij daardoor verblind. Gaat hij terug de grot in, dan zal hij struikelen omdat hij geen hand voor ogen ziet in het donker. Kun je van de achterblijvers verwachten dat ze hem serieus nemen? En dat ze hem geloven als hij vertelt dat er een andere wereld is buiten de grot en direct achter hen? Zullen zij niet liever genoeg nemen met de schaduwen in de wereld die zij kennen, zelfs als dit betekent dat ze geketend blijven?

Voor de man die naar boven ging, is de wereld van de achterblijvers nu de omgekeerde wereld. Voor hen is de wereld waarover deze filosoof hun zo opgewonden vertelt, juist omgekeerd. Zij zullen er niet zonder meer voor opstaan, voor die waarheid die op hun overkomt als een hersenschim. Misschien zullen ze hem zelfs willen doden als hij hen probeert te bevrijden en naar het licht te leiden. Plato concludeert uit dit verhaal dat het slechts voor weinigen is weggelegd om de ultieme waarheid te erkennen. Wie wel

die completere en idealere wereld ziet dan de bestaande, stelt hij, kan het omwille van zijn eigen lijfsbehoud beter verzwijgen, maar heeft ook de plicht om dit inzicht met zijn medemensen te delen. De waarheid mag je niet voor jezelf houden, al is het alleen maar omdat jij nu de oorzaak kent ‘van alles wat juist en goed is’ en ‘het wezen van de rechtvaardigheid’. ‘Daarom zult u elk op uw beurt naar beneden moeten gaan om met de andere mensen samen te wonen en u zult eraan moeten wennen in die duisternis te zien.’²

Het licht zien en verlicht raken

Ik denk dat Plato een punt heeft, al zou ik het ook weer niet als een *plicht* opvatten. Wanneer je werkelijk meent dat jij een waarheid ziet die haaks staat op de visie van anderen kan het soms geen kwaad om deze waarheid met hen te delen. Misschien ken jij feiten die niet stroken met hun aannames. Mogelijk lopen jullie verklaringen voor de feiten uiteen. Of hebben jullie tegengestelde antwoorden op de vraag of bepaalde zaken ‘goed’ of ‘slecht’ zijn. Wellicht breekt jouw inzicht radicaal met de heersende moraal. Eigenlijk zijn er drie verschillende soorten waarheid te vinden in Plato’s metafoor van de grot. In de grot wordt licht onderscheiden door zowel degenen die gevangen blijven als door degene die bevrijd wordt. Maar Plato stelt dat de eersten de werkelijkheid onvolledig en daarmee onjuist waarnemen, terwijl de filosoof dichter bij de werkelijkheid komt en daarmee ‘verlicht’ raakt. Hij kent de eerste waarheid – de *feitelijke* waarheid – van het vuur achter in de ‘gevangenis’ en van de zon daarbuiten. Hij ‘ziet het licht’. Maar hij weet ook wat goed, juist en rechtvaardig is en daarmee reikt hij ons een tweede waarheid aan, de *morele* waarheid.

Plato's advies ten slotte om niet buiten de grot te blijven maar terug te gaan en je inzichten met de achterblijvers te delen, verraaft een geloof in het vermogen van de waarheid om de wereld te veranderen. Indien jij vindt dat wie gevangenzit bevrijd moet worden en dat wie in het duister leeft licht moet zien, kun je die wens in werkelijkheid trachten om te zetten. Laten we deze derde waarheid de *praktische* waarheid noemen: de mate waarin je je denkbeelden in de praktijk brengt.

In de bijna 2400 jaar na Plato waren er nogal wat filosofen die kanttekeningen plaatsten bij Plato's geloof in de enkeling die absolute waarheden zou weten te verwoorden. Om te beginnen zijn leerling Aristoteles, die gesteld schijnt te hebben dat hij Plato liefhad, maar de waarheid nog net wat meer, en die schreef 'dat niemand in staat is de waarheid te treffen op de wijze die de waarheid waardig is'. Aristoteles opperde dat we weliswaar allemaal iets waars kunnen beweren, maar dat de werkelijkheid in haar geheel kennen en doorzien moeilijk zo niet onmogelijk was. Hij vergeleek waarheidsvinding met het ontoereikende zicht van een vleermuis in het daglicht.³ Eindeloze en eeuwenlange debatten over waarheid en onwaarheid volgden, waarbij soms wel degelijk een groot vertrouwen in 'waar en onwaar', 'goed en slecht' en 'het juiste handelen' werd uitgesproken. Zo onderscheidde de christelijke denker Anselmus van Canterbury aan het einde van de elfde eeuw in zijn *Over waarheid* naast (on)ware uitspraken over feiten, een 'waarheid van de wil' en een 'waarheid in het handelen'. De ware wil kiest wat hij hoort te kiezen, het ware handelen omschreef Anselmus als 'goeddoen' en naar het licht gaan.⁴ Waarmee we weer terug lijken bij Plato's gang uit de grot.

Een dergelijk rotsvast geloof in de waarheid van zowel denken, moreel oordelen als 'juist' handelen is zeldzaam

geworden. In de filosofie, waar het tegenwoordig gebruikelijker is om te spreken over ‘meerdere waarheden’ en ‘uit-eenlopende perspectieven’. En zeker in de politiek, waarin nepnieuws, alternatieve feiten en *post-truth* aan de orde van de dag zijn. Plato zou zich in zijn graf omdraaien. Ik zou zijn geloof in absolute waarheden – feitelijk, moreel of praktisch – geen nieuw leven willen inblazen. Wel werp ik de mogelijkheid op dat de waarheid in elk geval kan worden *benaderd*, vaak onvolmaakt en onvolledig, soms succesvol. Dat het belangrijk is om dit te proberen, ontleen ik bijvoorbeeld aan wat een hedendaagse filosoof, Rüdiger Safranski, niet lang geleden schreef: ‘Iedereen wil wat goed voor hem is, maar niet iedereen wéét wat goed voor hem is.’⁵ Er ligt een terrein braak voor wie dit wél te weten wil komen, zeker als je vermoedt dat er ook iets te ontdekken valt over wat goed is voor ons allemaal samen.

Als je een omgekeerde wereld ontwaart, kan het dus de moeite lonen je niet af te keren van degenen die ‘in de schaduw’ leven, maar om te keren en naar hen terug te gaan. Daar namelijk begint goed omgaan met het kwaad, ofwel licht brengen waar schaduw is. Het is het belichten van de realiteit zoals ze is; van het goed of kwaad dat in die realiteit verscholen gaat; en van het goede dat je met wilskracht kunt bewerkstelligen. Hierbij bestaat altijd de mogelijkheid – daarin hebben de critici van ‘absolute’ waarheden gelijk – dat wat jij als licht ziet, voor de ander duisternis is; en wat jij donker acht, voor de ander geldt als licht. Of dat waar jij de zon verkiest, een ander beter gedijt in de schaduw. Er is waarheid mogelijk – in de zin van overeenstemming tussen jouw denken en de werkelijkheid – en het is de moeite waard om haar te leren kennen; maar hoezeer we ook naar deze waarheid verlangen en haar trachten te naderen, haar bezitten is wel het laatste wat we mogen pretenderen.

Als het niet kan zoals het moet...

In dit boek houd ik me bezig met alle drie de ‘omgekeerde werelden’. Ten eerste: een aantal andere *feitelijke* waarheden dan die de meesten van ons gewend zijn. Ten tweede: een confronterende *morele* waarheid, ofwel een visie op goed en slecht die veel van de huidige realiteit als ontoereikend bekritiseert. En ten derde de waarheid van het daar en straks, ofwel het idee dat er een heel andere werkelijkheid wenselijk – en mogelijk – is dan die van het hier en nu. Deze *praktische* waarheid is de overeenstemming tussen ideaal en realiteit die ontstaat wanneer we de werkelijkheid van de toekomst vormen naar onze wensen van nu. En, ook dat is mogelijk, wanneer we onze wensen zodanig bijstellen dat ze overeenkomen met de realiteit van wat we wel of juist niet vermogen. Zoals het oud-Hollandse keukentegeltje zegt: ‘Als het niet kan zoals het moet, dan moet het maar zoals het kan’.

Door de geschiedenis heen hebben mensen geworsteld met de vraag wat – naast waar en onwaar – goed is en wat slecht. Ze hebben hun antwoorden opgeschreven in heilige boeken en voorgeschreven in geboden of wetten, in de hoop dat we de daad naar het woord zouden voegen. Ze hebben mythen en sprookjes bedacht waarin boeven hun verdiende loon kregen en helden het eeuwige leven. De werkelijkheid blijkt minder rooskleurig. Daarin kun je het juiste nastreven en het verkeerde doen. Je begint soms met liefde en eindigt met frustratie en wrok. Of je komt er ineens achter dat je jarenlang zonder besef van goed en kwaad hebt geleefd, en je vraagt je nu af wat al met al de moraal is van jouw levensverhaal. Vandaag de dag spreekt wat goed en slecht is niet langer vanzelf, zoals het dat leek te doen in een tijd waarin de meeste mensen door religieuze regels werden geleid en ook de overheid nadrukkelijk morele nor-

men stelde en handhaafde. In tijden van individualisering is het onderscheid tussen goed en kwaad meer dan voorheen een privézaak geworden. Het geeft een gevoel van vrijheid dat moraal minder dwingend wordt voorgeschreven. Maar het kan je ook onzeker en eenzaam maken wanneer je de vanzelfsprekendheid en geborgenheid mist van een groep met heldere gemeenschappelijke geboden.

Wat bovendien nogal eens ontbreekt, is een respectvolle dialoog over wat goed is en wat niet, met daaruit resulterend een consensus die het samenleven aangenamer en gemakkelijker maakt. Mensen die het op de morele hoofdlijnen min of meer eens zijn, kunnen het zich vanuit zo'n consensus prima veroorloven om van mening te verschillen over de ontelbare resterende details. Die elementaire overeenstemming is niet alleen prettig en handig. Ik zou ook willen stellen dat ze *noodzakelijk* is wanneer we als mensheid willen overleven. We hebben wereldwijd te maken met door mensen veroorzaakte crises die door mensen samengedragen oplossingen vereisen. De klimaatcrisis. De kloof tussen *haves* en *havenots*, die bovendien fenomenen aanwakkert als vreemdelingenhaat, populistische woede en de roep om een sterke man. En de bedreiging voor de democratie die van dit alles uitgaat, een uitdaging die des te serieuzer wordt naarmate velen van ons geeuwend blijven toekijken. Alsof de democratie een kijksport is in plaats van een bezit dat je dient te onderhouden om haar te behouden. Zulke crises vragen om een minimum aan gedeelde idealen, normen en waarden, hoe uiteenlopend we verder ook denken en voelen. Ze vragen om een visie op wat het kwaad is waarmee we te maken hebben en wat het goede dat we daar tegenoverstellen. In de woorden van Martin Luther King: 'We moeten leren om samen te leven als broers en zussen, als we niet samen willen sterven als dwazen.'⁶

De moraal als bedorven melk

Hoe kan filosofie helpen bij de zoektocht naar zo'n visie? Soms hoor ik zeggen dat filosofie je leert om de juiste vragen te stellen, in plaats van antwoorden te geven. Als dat werkelijk zo zou zijn, zouden door filosofen niet de miljoenen pagina's zijn geschreven die ze hebben afgeleverd, maar hoogstens enkele duizenden. Ja, het is waar dat filosofie in elk geval vaak *begint* met het stellen van vragen. En ze houdt daar ook nooit mee op. Immanuel Kant wees de volgende vier vragen aan als de voornaamste kwesties van de filosofie: *Wat kan ik weten? Wat moet ik doen? Wat mag ik hopen? Wat is de mens?* Die tweede vraag staat centraal in de ethiek, de tak van filosofie die zich bezighoudt met goed en kwaad. Kant heeft een belangrijke bijdrage aan de ethiek geleverd met zijn *categorische imperatief*: handel altijd volgens die regel waarvan je kan wensen dat hij een algemene wet zou worden, die dus door iedereen wordt nageleefd.

Het is best begrijpelijk dat veel mensen – niet op de laatste plaats filosofen zelf – enige weerstand voelen bij filosofen die antwoorden geven, en al helemaal als het over ethische vraagstukken gaat. Eeuwenlang is dogmatisch voorgeschreven wat we zouden moeten doen en laten, zonder overtuigende argumentatie en vaak gevolgd door de dwang en het geweld van niet-filosofen. Dat heeft moraal en ethiek een slechte naam gegeven, en het uiterlijk van een meneer die zojuist een literpak bedorven melk naar binnen heeft gewerkt. Bovendien nemen we tegenwoordig dusdanig veel informatie en diverse perspectieven tot ons dat we minder vatbaar zijn voor het idee van een absolute scheiding tussen goed en kwaad, juist en onjuist, waar en niet waar. We zijn gewend geraakt te relativiseren, en tussen zwart en wit grijstinten te ontwaren. Tegelijkertijd geven

velen zich hartstochtelijk over aan ongenueanceerde stellingen; vaak zonder deze ethisch te onderbouwen of de morele veronderstellingen, die er wel degelijk aan ten grondslag liggen, kritisch tegen het licht te houden. Hoe minder systematisch we onze opvattingen hebben doorzocht, hoe meer opwinding en grofheid er sluipt in de wijze waarop we deze verkondigen als ‘waarheden’, zo lijkt het soms. In die zin doen we denken aan het geketende volk in de grot dat schimmen ziet en verlichting vervloekt.

Dat kan beter. We kunnen grondiger en diepgaander nadenken – filosoferen – als we goed willen omgaan met het kwaad. In dit boek zullen we ons afvragen wat goed is, wat kwaad zou kunnen zijn en waarom we soms het kwade doen terwijl we het goede willen of althans zeggen te willen. Niet alleen bij het soort mondiale problemen waarover ik daarnet sprak, maar ook in ons eigen ‘kleine’ leven: dat leven van de glasbak en de plastic zak, al of niet vlees eten, en treintrots of vliedschaamte. Het dagelijkse bestaan waarin we elkaar in het verkeer soms negeren, dan weer beledigen en een andere keer juist goed zien en respecteren. Waarin we werken om geld te verdienen, maar ook om iets voor anderen te betekenen. We zullen ons afvragen in hoeverre het kwade evenzeer als het goede in ons schuilt dan wel juist vanbuiten komt. En hoe we van het kwade vaker tot het goede kunnen komen, zonder dat we dit *altijd* moeten of kunnen doen. Ik bied geen absoluut ware en volledig sluitende voorschriften, maar zal op zoek gaan naar antwoorden op elk van die vragen, met behulp van filosofen die me zijn voorgegaan. Mijn argumenten, ondersteund door logica, feiten en voorbeelden, zullen geen eind maken aan de discussie over goed en kwaad, maar dat is ook wel het laatste wat ik ambieer. Haar van nieuwe impulsen voorzien, dat is de kunst.